

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries
and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

<http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-
ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

ॐ श्रीः ॐ

सरस्वती-कण्ठाभरणस्य चित्रप्रकरणम् ।

महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितम् महामहोपाध्याय परिहृतवर
श्रीरत्नेश्वर विरचितटीकां समीक्ष्य संशोध्य च महता परिश्रमेण
श्रीकाशिकराजकीयसंस्कृत पाठशालीयसाहित्यपरीक्षां दिस्सूनां
प्रियवरधीमतां विनोदाय केवलप्रष्टव्यभागचित्रप्रकर-
णस्य शुद्धार्थप्रकाशिनीटीकां विलिख्य श्रीसारन-
मण्डलान्तर्गतगोदनाग्रामनिवासिना जगदी-
शशर्म्मणा बाल-हितैषी नाम्नि यन्त्रा-
लये प्रकाशितम् ॥

॥ पुस्तक प्राप्तिस्थानम् ॥

जगदीश शर्मा—

मु० गोदना-पो० रिविलगञ्ज (जि० सारन)

[मूल्य ॥३]

बाल-हितैषी प्रेस, बनारस सिटी ।

G.E. 401166508

5 Bhoja. S.K. 3

309.

❀ श्रीः ❀

अथ

सरस्वती-कण्ठाभरणस्य चित्र-प्रकरणमारभ्यते ।

प्रणम्य शिरसा कृष्णं जगतामादिकारणम् ।
वाक्कण्ठाभरणग्रन्थस्तस्य टीका विलिख्यते ॥१॥

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतहि यः ।

नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १ ॥

वर्ण्यति ॥ इह चित्रप्रकरणं । वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्ध-
वर्णव्यञ्जनानि । स्थानं कण्ठतालवादिः । स्वरा अकारादयः ।
कारः पञ्च व्याकृत्युन्मुद्रणम् । गतिः पठित्तिभङ्गाविशेषः । बन्धो वि-
डित्तिप्रभृतिः । एतेषामितरेतरयोगस्तान् तथोक्तान् । प्रति यो निय-
मोब्रतः निश्चय इति यावत् । तद्बुधैः पण्डितैः षोढा चित्रमिति-
अभिधीयते कथ्यते । दधातेः कर्मणि लट् ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां पृथङ्निर्देशाद् व्यञ्जना-
न्येव प्रगृह्यन्ते । तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतितता तितुत् ।

भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिरिरीररः ॥ २ ॥

जनौजाविति ॥ ततोऽनन्तरम् । जजौजोजाजिजित्-जजा युद्ध-
निपुणास्तेषामोजसा बलेन जातायाः-उत्पन्नायाः-आजिः संग्रामस्तं-

जयतीति तथोक्तः । जयतेरत्राकिवम् । अतिततातितत्-अतिततान्-
चतुरङ्गसैन्येन प्राप्तविस्तारान् । अतिनः सततगमनशीलाश्च तुदतीति
तथोक्तः । अत्र तुद-व्यथनेऽस्मात् किवप् । भाभः-भानां शुक्रवृःस्प-
र्तित्यादीनाम्-आभेवाभा दीप्तिर्यस्येति-उपमानपूर्वपदबहुव्रीदाबुक्त-
रपदलोप च भाभः । अभीभाभिभूभाभूः अभियो भयशून्यानि भान्-
अभिभवतीति-अभीभाभिभूर-ञ भवतेः किवप् । तादृशी या भा
तेजस्तस्याभूराश्रय इत्यर्थः । अरिश्यशुः-बलभद्र इति यावत् । अरि-
रीररः-अरीणां शत्रुणांरीः सञ्चरणं रीङ् गताविति धात्वनुसारात्
तस्या ईरो धूननं राति ददातीति-अरिरीररः (एतादृशः) आर्जा
योद्धा जज-युद्धऽस्मादावश्यकेऽर्थेणिनिः । तं वणुदारिणम् आर
जगाम-इत्यर्थः ॥ २ ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा-

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ३ ॥

देवानामिति ॥ देवानां सुराणां नन्दनः-आनन्दकारकः । वेद-
निन्दिनां-वेदानाम् ऋग्यजुःसामादीनां निन्दिनां निन्दकानां नास्तित-
कानामित्यर्थः । नोदनः प्रतिक्षेपकः । सामान्याभिप्रापणैकवचनम् ।
देवः-सर्गस्थितिप्रत्यवहारक्रीडातत्परः । दानवनन्दिनो दैत्यानन्द-
कस्य हिरण्यकशिपोरित्यर्थः । दाने खण्डने-वक्षस्थलविदारण इति
यावत् । यो नादश्शब्दस्तत्र दिवं सुरलोकं दुदाव-उपतापयामास-
इत्यर्थः । दुदु-उपताप-इत्यस्य लिटिरूपम् ॥ ३ ॥

दिव्यञ्जनं यथा-

भूरिभिर्भारिभिर्भैरैर्भूभारैरभिरेभिरे ।

भेरीरेभिभिरभैरभैरुभिरिभैरिभाः ॥ ४ ॥

भूरीति ॥ भूरिभिः प्रचुरैर्भारिभिः प्रकृतिसारभारवाहिभिः-
अतिप्रमाणं क्षरीरतया । भूभारैः पृथिव्याः-भारभूतैः । भेरीरेभिभिः-
भेरी दुन्दुभिरेभिभिश्शब्दैः । रेभृ-शब्देऽस्मादनुकृतात् । अभ्राभैर्नवी-

चित्रप्रकरणम् ।

३

नमैघप्रभाभिः । अभीरुभिः-अभयशीलैः । भीरैः-भियं रान्ति इद-
तीति भीरास्तैर्भीरैर्भयदैरित्यर्थः । (एतादृशैः) इभैर्गजैः । इभाः
प्रतिगजाः । अभिरभिर-अभियुक्ता इत्यर्थः । रभ × राभस्येऽस्य-
लिटि रूपम् ॥

एकव्यञ्जनं यथा-

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाऽना नानाननाननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ ५ ॥

नेति ॥ हेनानानना-नानाप्रकाराणि-आननानि मुखानि येषां
ते । नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊननुन्नः-ऊनेन निकृष्टेन नुन्नोविद्धः-
ऊननुन्नोयः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्नानः-नुन्नऊनो येन स नुन्नानो
ना पुरुषोऽना नन्वपुरुषः खलु । ऊनाद्भीतः पलायमानस्तुकिंवक्त-
व्यमित्यर्थः । किञ्च । ननुन्नेनः-नुन्न इनः स्वामी यस्य सनुन्नेनः सनभ-
घतीनि ननुन्ननः । नजर्थस्य नशब्दस्य “सुप्पुपेति” समासः । स
नुन्नो विद्धोऽपि-अनुन्नोऽविद्ध एव । यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना
एवतिभावः । तथा नुन्ननुन्ननुत्-अतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नास्तान्नुद-
तीति नुन्ननुन्ननुत्-अतिपीडितपीडको ना पुरुषोऽनेना निर्दोषो न
भवेति किन्तु सदोष एव । नात्तं नातिपरिज्ञतमिति निषेधादित्यर्थः ।
अयन्तु नैतादृश इति न पलायितव्यमितिभावः । श्लोकान्ते तकार
दर्शनं नाशङ्कितं खलुनान्तपवर्णस्तु भेदक इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥
एकव्यञ्जनं सिद्धम् ॥

क्रमस्थव्यञ्जनं यथा-

कःखगौघाडचिच्छौजा भ्राञ्जोटोठीडडण्डणः ।

तथोदधीन् पफर्वाभीर्मयोरित्वाशिषांसहः ॥ ६ ॥

कइति ॥ वर्णसमाप्ताये येन क्रमेण कादयोमावसानाः पठिता-
स्तेन क्रमेण व्यञ्जननिवेशः । कः खगौघः-खगतानां पक्षिणामोघस्स-
मुहस्तमश्चतीति खगौघाड् । अत्राञ्चु-गतिपूजनयोरित्यस्मात् कि्वनि
“श्रुतिवद्भृगित्पादिना संयोगान्तादिलोपचांकरूपान्नित्यम् । अचि-

च्छ्रौजाः-चितं ज्ञानं छंयति घति चिच्छं यदोजस्तन्नास्ति यस्याऽऽ
अचिच्छ्रौजाः । ज्ञान-ज्ञमनीति विग्रहे जमु + अदंनऽस्मात् क्विपि
नुनासिकस्पृक्क्विभक्तोः “इति दीर्घे” मोनोधातोरिति मकारस्य न
ज्ञाश्रिति रू० परवलभक्तकोज्ञ-परिडत इति यावत् “स्तोश्चुनाश्चुः
इतिनकारस्यञकारः । अटाः-संग्रामाङ्गणपर्पटनशीला भटास्तानांठ
बाधंत-इति क्विप् । उठगतावितिधातुरूपम् । तेषामीडीश्वरः । अट
ठीद् । अडंडणोऽचपलः ; डंडण इति चपलवाचिप्रातिपादकमव्यु
त्पन्नम् । तथा अर्भाभेयरहितः । एवंविशिष्टः । कानामायमुदधीन
समुद्रान् पफर्ब पूरयामासेति प्रश्नः । उत्तरम् अरीन् शत्रून् लुनन्ति
याऽऽशिषस्तासां सहः क्षमः-मयो दैत्यराज इति ॥ ६ ॥

छन्दोक्षरव्यञ्जनं यथा-

सरत्सुरारातिभयाय जाग्रतो

जगत्पलं स्तोतृजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे

समेतनेत्रत्रितयस्य भूतये ॥ ७ ॥

सरदिति ॥ सुराणां देवानामरातयश्शत्रवस्तेषां भयाय जा-
ग्रतः निद्रारहितस्येत्यर्थः । समेतनेत्रत्रितयस्य प्राप्तत्रिनेत्रस्य (इत्य-
भूतस्य) स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे-पार्वतीवदनाम्बुजे ।
स्मितमीषद्धसनं सरद् गच्छत् । जगति संसारे । स्तोतृजनस्य-
भक्तजनस्य भूतये श्रेयसेऽलं पर्याप्तं जायताम् ॥ ७ ॥

छन्दोक्षरेति ॥ म्यरस्तजभनगालान्ताश्छन्दो विचति वेदि-
भिः । दशैववर्णा निर्णीताश्छन्दोरूपप्रसिद्धये । तन्मात्रव्यञ्जनं निबद्धं
छन्दोऽक्षरव्यञ्जनमित्युच्यते छन्दशास्त्रचरैः ॥ ७ ॥

षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा-

सा ममारिधमनीनिधानिनी

सामधामधनिधामसाधिनी ।

मानिनी संगरिमाऽपपापपा

सापगा समसमागमाऽसमा ॥ ८ ॥

सेति ॥ अरिधमनी-अरीन् शत्रून् धमति तापयतीति धमते-
ह्युटि "कृत्यलुटो बहुलमिति सूत्रे बहुलबचनादन्यत्रापि धमादेशः ।
निधानिनी-कमलादिनिधानवती । सामधाम-साम्नः सान्त्वस्य
धाम गृहम् । धनिनां श्रीमतां धाम तेजः साधिनी-प्रसाधिका ।
मानिनी पूजावती । संगरिमा-गरिण्यासह वर्त्तते-इति संगरिमा-
गौरवती । अपपापपा-अपपापान् निष्कलुषान् पुण्यवतो मनुष्यान्
पाति रक्षति इति अपपापपा । सा-प्रसिद्धविभवा । आपगानदी
तत्समः क्षणविसर्पिभंगुरः समागमो यस्याः सा तथोक्ता । असमाऽ-
नुपमा (एतादृशी) सा लक्ष्मीः । मम शुभम्भूयादित्यर्थः । षड्जादी-
ति ॥ सरिगामपधानिश्च वर्णासप्तस्वरादयः । षड्जादिकृतसङ्कृता
दृष्टागगन्धर्ववेदिभिः ॥ तन्मात्रव्यञ्जनमयमित्युच्यते कविभिः ॥ ८ ॥

मुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा-

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।

तडिदिति रुरुमुण्डहरं हरमन्तरहं दधे घोरम् ॥ ९ ॥

खरगरेति ॥ खरगरकालितकण्ठम्-खरगरेण तीक्ष्णविवेकेण
कालितः कृष्णः कण्ठो यस्य सस्तम् । मथितगदम्-मथितो विलो-
डितो गदो रोगोऽयेन सस्तम् । मकरकेतुमरणकरम्-मकरकेतोः
कामदेवस्य मरणकरं विनाशकरम् । तडिदितिरुरुमुण्डहरम्-तडि-
दिति शब्दं विधाय रुरुमुण्डनाम मखध्वंसकारिराक्षसविध्वंसकर-
मित्यर्थः । घोरम्-भयंकरम् (एतादृशं) हरं शिवम् । अन्तः-अन्तः
करणे हृदये-इति यावत् । अहं दधे ॥ ९ ॥

मुरजेति ॥ पाठाक्षराणि मुरजे लहकारौ तथदधाच्छ्रमौरेफः ।
नणकघगघडाश्चेत्यं षोडशभरतादिकथितानि ॥ नन्मात्रविरचितं
मुरजाक्षरव्यञ्जनम् ॥ ९ ॥

चतुःस्थानाचित्रेषु निष्कराव्यं यथा—

भूरिभूतिं पथुप्रीतिमुरुमूर्तिं पुरुस्थितिम् ।

विरिञ्चिं सूचिरुचिधीः शुचिभिर्नुतिभिर्धिनु ॥ १० ॥

भूरीति ॥ हे सूचिरुचिधीः—हे सूचिवत्स्वच्छधीः । भूरि-
भूतिं प्रचुरैश्वर्यं पथुप्रीतिं विशालप्रीतिम् ऊरुमूर्तिं वरमूर्तिं ।
पुरुस्थितिं—विशालस्थितिं (पतादृशं) विरिञ्चिं ब्रह्माणं शुचिभिः
शुद्धाभिर्नुतिभिः स्तुतिभिर्धिनु प्रीणयेत्यर्थः ॥ १० ॥

वर्णवत्स्थानेष्वपिचतुरादिनियमेन चित्रम् । यद्यप्यत्रअष्टौ-
स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठशिरस्तथा । जिह्वामूलञ्चदन्ताश्च नासि-
काऽष्टौ च तालुचेति ॥ तथापि जिह्वामूलावस्थे स्वरत्वादुरस्थ-
नासिकायाः काव्यप्रवेशाभावादुरोनासिका जिह्वामूलपर्व्यादासेन
स्थानपञ्चके चतुरादिनिरूपणम् ॥ १० ॥

निस्तालव्यं यथा—

स्फुरत्कुराडलरत्नौघ मघवद्धनुर्बुरः ।

मेघनादोऽथ सङ्ग्रामे प्रावृट्कालवदाबभौ ॥ ११ ॥

स्फुरदिति ॥ अथानन्तरम् । स्फुरत्कुराडलरत्नौघमघवद्धनुर्बुरः—
देदप्यमानकुण्डलरत्नौघ एव मघवतो वासवस्य धनुस्तेन
कर्बुरी मेघनाद नामा राक्षसः । संग्रामे जन्ये प्राविट्कालवदर्थान्
मेघकालीनजलद इव—आवभौ—आभातिस्म । इत्युयशाः ताल-
व्याः ॥ ११ ॥

निर्दन्त्यं यथा—

पाप्मापहारी रणकर्मशौण्डश्चण्डीश-

मिश्रो मम चक्रपाणिः ।

भूयाच्छ्रियापश्रमयेह्यमाणो मोक्षाय

मुख्यामरपूगपूज्यः ॥ १२ ॥

चित्रप्रकरणम् ।

७

पाप्येति ॥ पाप्मापहारी-अघहरणशीलः । रणकर्मशौण्डः-
सङ्ग्रामकर्मणिचतुरः । चण्डाशमिश्रः-महादंवनयुक्तः । अपश्रमया
श्रमरहितया । श्रिया लक्ष्या-ईदृश्या अवलोक्यमाणः । मुख्या-
मरपूगपूज्यः-श्रेष्ठदेवगणपूजितुंयोग्यः । (एवं विशिष्टः) चक्रपाणिः-
चक्रं पाणौ यस्य सः-विष्णुः । मम मोक्षाय मुक्तये भूयात् ॥ तुलसा
दन्त्याः ॥ १२ ॥

निरौठ्यं यथा-

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥ १३ ॥

नयनेति-शरत्कालगगनशोभावर्णनम् । नयनानन्दजनने-नेत्रा-
नन्दजनके नक्षत्रगणशालिनि-तारासमुद्भूतः शोभमाने । अघने-स्वच्छं
(एवंविशिष्टं) गगने-आकाशे । हे अङ्गने । हे सुन्दरि । दृष्टिद्वयं सकृ-
देकवारं दीयताम् इति । उपपध्मानीया औष्ठ्याः ॥ १३ ॥

निर्मूर्द्धन्यं यथा-

शलभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।

निपेतुः सायकच्छिन्ना स्तेनसंयुगसीमनि ॥ १४ ॥

शलभा इति ॥ तेन कपिलेन राज्ञा तस्य कोशलाधिपस्यं
प्रसेनजितः । तदग्रेस्पष्टार्थं ॥ क्रटुरवा मूर्द्धन्याः ॥ १४ ॥

त्रिस्थानचित्रेषु निरौष्ठ्यदन्त्यं यथा-

जीयाज्जगज्ज्येष्ठगरिष्ठचारश्च-

कार्चिषा कृष्णकडारकायः ।

हरिहिरण्याक्षशरीरहारी खगेशगः

श्रीश्रयणीयशय्यः ॥ १५ ॥

जीयादिति ॥ जगज्ज्येष्ठगरिष्ठचारः-जगति संसारे ज्येष्ठः-
श्रेष्ठः-गरिष्ठो गुरुश्चरोगतिर्यस्य सः । चकार्चिषाकृष्णकडारकायः-
शङ्खकस्य तेजसा कृष्णः कडारः कर्कशः कायः शरीरो यस्य सः ।

खगेशगः-खगानामीशो गरुड स्तेनसह गच्छतीति खगेशगः-गरुड-
गा रीत्यर्थः । श्रीश्रपणीयशय्यः-श्रियो लक्ष्म्याः श्रयणीया सा शय्या
यस्य सः । हिरण्याक्षंशरीरहारी हिरण्याक्षस्य हिरण्यकशिपोः
शरीरं विग्रहं हरति तच्छील, इति तथोक्तः । इत्थम्भूतः । हरिर्नृसिंहः ।
मम जीयात्सर्वोक्तेषु प्रवर्त्ततामित्यर्थः ॥ १५ ॥

निरौष्ठ्यन्दन्यमिति ॥ अनेनैव द्विकान्तरपरिहारेण लोष्टप्रस्तावो
गवेषणीयः ॥

निरौष्ठ्यमूर्द्धन्यं यथा-

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ १६ ॥

अलिनीति ॥ हे घनस्तनि ! सान्द्रस्तनि ते तव-आननं मुखं
कं नवयुवकपुरुषं न हन्ति नोपतापयतीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमाननवि-
शेषणम् । तथाहि-अलिनीलालकलतम्-भ्रमरवल्लीलकवरीलतम् ।
नलिनच्छायनयनम्-कमलकान्तिसदृशनेत्रम् । शशिकान्तिचन्द्रव-
त्कान्तिरित्यर्थः ॥

दिस्थानचित्रेषु दन्त्यकराब्जै र्यथा-

अनङ्गलङ्गनालग्ननानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ ! सदानन्द ! नताङ्गीसङ्गसङ्गत ! ॥ १७ ॥

अनङ्गिति ॥ हे सदानघ ! हे अनवघ ! दोष रहितेत्यर्थः । हे
सदानन्द ! सदैव प्रियालाभेनानन्दयुक्त ! हे नताङ्गीसङ्गसङ्गत !
नताङ्ग्याः कस्याश्चिदन्यस्याः सङ्गे सङ्गत ! (तव) सदङ्गना-शाभ-
नाङ्गना (कीदृशी) अनङ्गलङ्गनालग्ननानातङ्का-कामाक्रमणया नाना-
रूपतया वर्त्तन्ते । अतस्तामनुकम्पयस्वेति सोपालम्भप्रार्थनाव-
ययार्थः ॥ १७ ॥

एकस्थानचित्रेषु कण्ठ्यै र्यथा-

अगा गां गाङ्गकाकाक गाहकाचककाकहा ।

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्कागखगकाकक ॥ १८ ॥

कुवेरो देवा उक्त्वयतिरिक्ता मरुदादयः । एषां सम्बन्धिभिर्धैर्यैर्धृ-
तिभिः स्वैर्वित्तैश्च नेकरनेकविधै स्तैस्तैः प्रसिद्धरूपैरहं स्वैरैः सुष्टु-
आसमन्तात्समुद्राभवानीति आशंसा वै वाक्यालङ्कारे ॥ २० ॥

ह्रस्वद्विस्वरं यथा—

क्षितिस्थितिमिति क्षिति विधिविनिधिसिद्धिलिङ् ।

मम इयच्छ नमदच्छ हर स्मरहर स्मर ॥ २१ ॥

क्षितीति ॥ क्षितिः पृथ्वी तस्याः स्थितिः पालनं मितिमानं
क्षितिर्नाशस्तद्विधिप्रकारं वेत्ति—इति क्षितिस्थितिमिति क्षिति विधि-
वित् । निधानं निधिर्निखिलैश्वर्यमित्यर्थः । सिद्धिः—अष्टसिद्धिः—
निधिसिद्धी लेढीति क्विप् निधिसिद्धिलिङ् । नमन् भग्नते जाः—दक्षो
यस्मात् स तत्सम्बुद्धौ । स्मरहर मदनदहन । इयदय-त्रीणि—अक्षीणि
यस्य स तत्सम्बुद्धौ । हर महादेव मम मां स्मर हृदि चिन्तयेत्यर्थः ।
अत्र “अधीगथर्दयेशां कर्मणीति” कर्मणि षष्ठ्यवधेया ॥ श्लोके
सर्वे सम्बोधनान्तपदम् ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा—

श्रीदीप्तीह्रीकीर्त्तीधीनीतीगीः प्रीती ।

एधेतेद्वेद्वेयेतेनेमेदेवेशे ॥ २२ ॥

श्रीति ॥ श्रीश्च दीप्तीश्च श्रीदीप्ती लक्ष्मीतेजसी । ह्रीश्च कीर्त्तिश्च
ह्रीकीर्त्ती लज्जायशसी । धीश्च नीतीश्च धीनीती बुद्धिनयौ । गीश्च-
प्रीतीश्च गीःप्रीती वाक्प्रमोदौ । बे—इमे द्वे द्वे पूर्वोक्ते ते तव एधेते
चर्द्धेते देवेशे—इन्द्रेऽपि नस्तः ॥ इत्यर्थः ॥

त्रिस्वरेषु ह्रस्वस्वरं यथा—

क्षिति विजिति स्थिति विहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुधुर्गुरु दुधुवुः स्वमरिकुलं युधि कुरवः ॥ २३ ॥

क्षितीति ॥ क्षितेः पृथिव्या विजिति विजयः स्थिते वर्णाश्र-
ममर्यादालक्षणाया विहिते विधानं तदेव व्रतं तत्र रतिर्येषां ते तथा

परगतयः परा श्रेष्ठा गतिः प्रमिति र्येषान्ते तथा-एवंविधाः कुखो
यादवः स्वमरिकुलं निजशत्रुवंशम् । उरु विस्तीर्णं रुधुः रुन्धन्ति
स्म तदेव गुरु महत्-दुधुवुः कम्पयामासुः ॥२३॥

चतुस्स्वरेषु दीर्घस्वरं यथा-

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीती-रीतीः प्रीतीर्भीतीः ।
भागो रोगो मोदो मोहोध्येये चेच्छेत् क्षेमे देशे ॥ २४ ॥

आम्नायेति ॥ आम्नायानां श्रुतीनामन्त्यावाग् गीः-उपनिष-
दिति यावत् + सा हिताहितप्रतिपादनपरा किमाह-या. गीतयस्ता
ईतय उपसर्गायाः प्रीतयस्ता भीतयो भयानि यो भोगः सारोगो यो
मोदो हर्षः स मोहोन परमेवमाह (किन्तु) यावदध्येये ध्यातव्ये
क्षेमे क्लेशरहिते देशे विषये मोक्षलक्षणे-इच्छेत्-इच्छां कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ देशेऽप्राधारोऽधिकरणमिति-अधिकरणसज्ञायाम् । सप्त-
म्पधिकरणेचेति सप्तमी बोध्या मोक्षे-इच्छा स्तीतिवत् ॥ २४ ॥

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा-

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विह्वोभिनिन्दिना ।

जायाग्रे हि गुणिप्रेष्ठा हितोऽक्षपोऽमृतोक्षिणी ॥ २५ ॥

तापेनेति ॥ हेये हातव्ये वस्तुनि या विद-लाभो । विह्व
लाभे-इत्यनुकूलात् । तत्र ये लोभिनो लोभवन्तस्तन्निन्दनशीलन
तापेन तेजसा-अर्थादुग्रश्चण्डरश्मिः-स मम देहेऽस्तु तेजस्वी भव-
नीति यावत् । किमिति-एवमाशास्यते-इत्यत आह-अमृतोक्षिणी-
अमृतस्यन्दिनि जायाग्रे कान्ताग्रे गुणिनां गुणवतं प्रेष्ठा प्रियतमा-
अक्षयोऽविलम्ब एव हितोऽर्थतः समरस्य-इति दत्वाशिषं कोऽपि
कस्मै कार्मुककर्मणे जगाम समरं कर्तुमरिलदमीस्वयं वरम् ॥ २५ ॥

तदेवापास्तसमस्तस्वरं यथा-

तपनग्रस्तदहन हयवल्लभनन्दन ।

जय ग्रहगणप्रष्ट हतक्षप मतक्षप ॥ २६ ॥

तपनेति ॥ हे तपन ! हे सूर्य ! जय सर्वोत्कर्षेण प्रवर्त्तस्व ।
 शेषं निखिलंपदं सम्बोधन विशेषणम् । अस्तदहन-अभिभूतपावक ।
 हयवल्लभनन्दन-हयवल्लभोरेवन्तः स तनयो यस्य तत्सम्बुद्धौ ।
 प्रहगणप्रष्ट-निखिलप्रहगणप्रिय । इतक्षय-अपहतगात्र । मतक्षण-
 सम्बतात्सव ॥ २६ ॥

आकारचित्रेष्वष्टदलं यथा-

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनी च या ।
 याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया ॥ २७ ॥

अस्यन्यासमाह-

कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।
 प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे ॥

येति ॥ या-देवी पावनतया-पवित्रत्वेन-आश्रिता-आधार
 रूपा (पुनः) अनीचया धिया विशिष्टबुद्धया । मायायामायासं-
 मायाया अविद्यायाः-आयामस्य विस्तारस्य-आयासं ग्लानिं वि-
 छेदं याचनीया प्रार्थनीया (यतः) यातनच्छिद् यातनं नरकानु-
 भवनीयं दुःखं छिन्नंतीति (पुनः) श्रिया-लक्षयापि स्तुता पणि-
 तेत्यर्थः ॥ अस्यन्यासमाह-कर्णिकायामिति-आद्यो यावर्णः कर्णि-
 कायां श्रितेति पावति क्रमेण द्विकं द्विकमष्टपत्रेषु याश्रिता श्रियेत्यादौ
 अष्टदलेषु प्रवेशनिर्गमौ ॥ २७ ॥

द्वितीयमष्टदलं यथा-

चर स्फाखर क्षाखरकार गरज्वर ।
 चलस्फाल बलक्षालबल कालगल ज्वल ॥ २८ ॥

अस्यन्यासमाह-

अष्टधाकर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे ।
 तेषां सन्धिषु चाय्यष्टावष्टपत्र सरोरुहे ॥

चरति ॥ हे हर ! उवल दीप्यमानो भव-अत्राऽऽक्षितसम्बो-
धनपदस्यैवसर्वं विशेषणं बोध्यम् । चरः सञ्चरणशीलः स्फारोयो
घरस्तंक्षरति ददाति-इति चरस्फारवरक्षारस्तत्सम्बुद्धौ । वरकार-
वरान् श्रष्टान् किरति क्षिपति कृणोति हिनास्त वति कर्मरायण ।
गरज्वर-गरः कालकूटस्तस्य ज्वरोज्वरणात् (ताण्डवारम्भे)
चलस्फाल-चलाश्चलायमानाः स्फाला स्त्रिशूला यस्य । वलक्षालव-
लव लक्षः-धवलः अलबलं व्याप्तबलं यस्य । कालगल नीलकण्ठ ॥
न्यासमाह-अष्टधेति-अत्रप्रथमार्द्धे एक एवरेफोऽष्टधाकर्णिकायाम-
पराद्धस्यान्येऽष्टौ लकारवर्ज्यं दलेषु तेषां सन्धिषु-अन्येऽष्टाल-
कारः ॥ २८ ॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा-

न शशीश नवे भावे नमत्काम नतव्रत ।
नमामि माननमन ननु त्वानु नयं नयम् ॥ २९ ॥

अस्यन्यासमाह-

प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके ।
प्रतिपत्रं ब्रजेद्धीमान् इह त्वष्टदलाम्बुजे ॥
॥ एवं चतुष्पत्रषोडशपत्रेऽपि द्रष्टव्ये ॥

नशशीशेति ॥ शशीशे चन्द्रे नवे नवीने भावे भक्तौ स्थित
इतिशेषः । त्वामहन्ननमामि (किन्तु) नमाम्येवेति काकुः । नम-
त्काम-नमन् भग्नः कामो यस्मात् । नतव्रत-नतमुपनतं व्रतं यस्य ।
माननमन शत्रूणामुन्नतिनाशनं नन्विति पूजासम्बोधनं । त्वा इति
त्वाम्-अनुनयन् विनयं कुर्वाणोऽयं पुरुष इतिशेषः । न्यासमाह-
प्राक्कर्णिकामिति-पूर्वं कर्णिकायामाद्यानकारोप्राह्यस्ततश्चेति पर्ण-
मध्ये शीति पर्णाग्रे परावृत्त्य पर्णकर्णिकयोश्शकारनकारौ पुनः
कर्णिकातो दलाग्रगमागमेऽपि । अयमेवक्रमश्चतुर्दलपत्रे ॥ २९ ॥

तयोश्चतुष्पत्रं यथा—

सासवा त्वा सुमनसा सा नतापीबरोरसा ।
सारधामैति सहसा साहसर्द्धं सुवाससा ॥३०॥

अस्यन्यासमाह—

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् ।
प्रवेशयेत्कर्णिकायां पद्ममेतच्चतुर्दलम् ॥

मामवेति ॥ सासवा-आसवेन सह वर्तमाना सासवा-
अ। वादितमदिरेत्पत्रः । पीवरेण स्थूनेन उरसा जघनेन नता
नम्रा । सारधामा-सारंधाम यस्याः सा । उत्कृष्टकान्तारित्यर्थः ।
सहसा सहास्वा अकस्माद्वा शृङ्गारोद्दीपनस्वभावेन मार्गशीर्षेण
हेतुना शोभनेन च लक्षिता हे साहसर्द्धं-सर्वनिशीथाभिसरणसा-
हसरसिक त्वामेति उपगच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

षोडशपत्रं यथा—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमदम् ।
क्षामसोम नमत्काम धामभमि समक्षम् ॥३१॥

न्यासमाह—

गोमूत्रि हा क्रमेणस्युर्वणास्सर्वे समास्समाः ।
मध्ये मवर्णविन्यासात्पद्मोऽयं षोडशच्छदः ॥

नमस्त इति ॥ महिमनि महत्वे प्रेमा यस्य तं नमस्य नम-
स्कृत्य अमतिमतो दाम्यतीति-अमतिमदम् । क्षामः कलामात्रेण
चूडासङ्गतः सोमो यस्य । नमन् भग्नः कामो यस्मात् । धाम्ना
तेजसा भीमभयानक सामा सकलव्युत्थानहेतु साधारणी क्षमा
यस्य अस्यैतानि सम्बोधनविशेषणानि ते तुभ्यन्नमस्कुरुते कश्चि-
दिति ॥ न्यासमाह-गोमूत्रिकेति । वर्णा मकारव्यतिरिक्ताः समाः

मकारसहिताः समाः समा इति वृत्तिः प्रतिवर्णं मकारसाहित्य
बोधनार्थाः ॥३१॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा—

रातावद्याधिराज्या विसररसविद् व्याजवाक्क्षमापकरा ।
राका पद्माभशेषानयननयनस्वा खया स्तव्यमारा ॥
रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिनननहितुः श्रीः करक्षारधारा ।
राधारक्षास्तु मह्यं शिवमममवशिव्यालविद्यावतारा ॥३२॥

अस्पन्यासमाह—

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्द्धभक्तिभिः ।

अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः ।

एतेन चक्रमपि व्याख्यातम् ॥

राताद्येति ॥ गीर्वाणसुभटः कश्चित् युयुत्सुर्देवसेनया । तत्काल-
कृतसामिध्यां मायादेवीमपूजयत् । तथाहि । व्याजो माया सैव
चाग्रपाव्याजशब्दोपयङ् वागभिधानं यस्याः सा मह्यं रक्षास्त्विति
सबन्धः । रातं दत्तमवद्यं दोषबहुलमाधिराज्यमवद्या आधयो यत्र
तादृशं वा राज्यं यथा विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति यो
रसोऽर्थाद्विरस्तं वेत्ति विन्दति वा या दमायां पृथिव्यामपकारः
पुत्रकलत्रादिरूपो यस्याः सकाशादिति गमकत्वाद्बहुव्रीहिः समासः ।
राका पूर्णिमा द्वादशवर्षदेशीयकन्यारूपा वा । पद्माभः शरीरसंलग्न
श्लेषः सर्पो यस्याः—नयनन्नाति स्तान्नयतीति यं नयनं दृष्टिर्ज्ञानमिति
यावत् । तदेव स्वमात्मा यस्याः खे व्याम्नि यातीति खया स्तव्यो
मारो भारणं कामो वा यस्याः सा रामा रमणीयास्त्रीरूपा वा व्यस्तं
विनाशितं स्थिरत्वं यथा तुहिनं नयति प्रापयतीति नयतेर्द्विप्रत्यये तुहि-
ननश्चन्द्रस्तस्य नहितुर्जटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्ति-
रूपा नहि—अतिबन्धातीति नहेर्विचि नहं स्तुतिमासादयतीति (सर्व-

प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिविधा वक्तव्य इति क्वपि तृजन्तस्यरूपम् । क
सुखं राति प्रयच्छतीति करस्तस्य क्षारभूता दस्यवस्तेषां खड्गा-
दिभ्यरेव धाराच्छेत्री राधेति देव्याः पौराणिकं नाम ममेति-अव्ययं
भावप्रधानं शिवे मम त्वं मान्ति परिच्छिन्दन्ति ये वशिनो गोगिन-
स्तेषामपि व्यालविद्या क्षुद्रविद्यामवतारयतीति या सा तथा ॥
न्यासमाह ॥ निविष्टेति-अष्टभिः पादाद्धैरष्टदलविरचना । यद्द्वर्णाष्टकं
नक्षा उत्तष्ठति तदाह । राजशेखरकमल कविकाव्यनामलाभात् ।
अविभक्तिकत्वमपि-अदोषः । एतेनेति-नामाङ्कपञ्चकथनेन चक्रमपि
नामाङ्कमवसेयम् ॥ ३२ ॥

षड्रचक्र-यथा-

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।
मुक्त्वा काममपास्तभीः परमगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥ ३३ ॥

अस्यन्यासमाह-

पुरः पुरो लिखेत्पादानत्र त्रीन् षड्ररीकृतान् ।

तुर्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामांकश्चक्रसंविधिः ॥

सत्वामिति ॥ भव्यः कल्याणमूर्तिः । लब्धाऽघक्षयः शुद्धिश्च
येन स लब्धाघक्षयशुद्धिः । श्रीवत्सस्य लाञ्छनाविशेषरूप भूमिर्वक्ष-
सा-उद्धरतरा-उन्नततरा यस्य स उद्धरतरश्रीवत्सभूमिः । कामम-
पास्तभी निर्भीकः । परमृगव्याधः + परे शत्रवस्ते-एव मृगास्तेषां
व्याधः । उदर्या-नित्याभ्युदयवान् सः-हरिः । पुरः-पूर्वम् । आजिर-
भसात्-रणरागात् । मानविशिष्टं मानेन-अहंकारेण विशिष्टं युक्तं
सत्त्वं बलम् आलम्ब्यास्थाय मुदा-उत्साहेन हरेः सिंहस्य नादमुक्त्वा
सिंहनादं कृत्वा-इत्यर्थः समकालमेककालम् । एक ओघो येषां तैरेकप्र-
हारैः । रोपै रिषुभिरभ्रमाकाशं तदा तस्मिन्काले-आतस्तरे-आच्छा-

दयामासेत्यर्थः ॥ न्यासमाह-पुरः-इति पुरः पुरो लिखित्वाऽन्यानप्रे
लिखेद्यथा षडराः सम्पद्यन्ते ॥ ३३ ॥

अत्राङ्को माघकाव्यमिदं शिशुपालवधः

एवं चतुरङ्गमपि यथा-

शुद्धं बद्धसुरास्थिसारविषमत्वमुगजयातिस्थिर ।

अष्टोधर्मरजः पदं गवि गवा क्षीणेन चञ्चद्भुवा ॥

तथ्यं चिन्तितगुप्तिरस्तविधिदिग्भेदं न चक्रं शुचा ।

चारोऽप्रांशुरदभ्रमुप्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥

अत्राङ्कशुभ्रतरवाचा बद्धचितिचक्रं राजगुरुणेदं
सादरमवादि ॥ ३४ ॥

शुद्धमित्यादि ॥ मं मम गवि वाचि शुद्धमकलुषं धर्मादुत्-
क्रान्तमुद्धर्मेमोदशं यद्रजो राजसभावस्तस्य पदं स्थानं, तदभ्रष्टं
विनष्टं यस्मादस्ताविधिदिक्-दैवपारतन्त्र्यं यत्र तथाविधं शुचा
शोकेन च न वक्राकृतमनपहतम् अदभ्रमुपचितं यद्भद्रं कल्याणं त-
त्तनु विस्तारयेति प्रार्थना । षडैरलङ्कारोक्तैः सुराणां ब्रह्मादिदे-
वानां सारं शिरस्तदस्थिभिर्बद्धमुण्डमालाभिर्भयानक । रुजां रोगा-
णां जयेनातिस्थिर । अक्षीणेन उपचितेन चञ्चद्भुवा सालहादेन
गवा वृषेण-उपलक्षितः । तथ्यमिति क्रियाविशेषणम् । चिन्तिता
गुप्तिभूतानां रक्षा येन । चारो रमणीयः । उग्रो महादेवस्त्वमप्रांशुः ।
सर्वस्मादुच्चैः पदे स्थितो भवानीरुचा वामार्द्धस्थित-पार्वतीकान्त्या
रम्यस्तन्वितिसम्बन्धः । अत्र पूर्ववदेवन्यासः । अङ्कास्तु चत्वार
इति विशेषः ॥ ३४ ॥

गतिचित्रेषु गतप्रत्यागतं यथा-

वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।

कारितारिबधा सेना नासेधावरितारिका ॥

अत्रायुक्पादयोर्गत्युक्पादयोः प्रत्यागतिः ॥ ३५ ॥

वारणेत्यादि- ॥ वारणा गजा एव अगाः पर्वता स्ते गर्भीरा
 दुरवगाहा सारा श्रेष्ठा भियं भयं येन यान्ति तादृशानां गणानामा-
 रवो यत्र । कारितः कृतोऽरीणां शत्रुणां बधो यथा । अत्र करोतेः
 स्वार्थे णिजू बोध्यः । आसेधः परैः प्रतिषेधस्तेन हीना । वारिता-
 स्सुभटैर्युद्धार्थमाहूता अरयो यस्यां सा तथा । वर ईप्सायामस्मात्
 क्तप्रत्यये वरितेति निष्पन्नम् । अत्रश्लोकेऽयुक्पादयोः प्रथमतृती-
 ययोः आनुलोम्येन वर्णावलीं गृह्णित्वा तत्प्रातिलोमरूपौ युक्पादौ
 द्वितीयचतुर्थौ गृह्यते । पठितेर्वर्णाद्वर्णान्तर सञ्चारोगति स्तन्निय-
 मनेन चित्रं गतिचित्रं स चात्र यथोक्त रूप एव ॥ ३५ ॥

तदक्षरगतं यथा-

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।
 चारुणा रमते जन्ये कोभीतो रसिताशिनि ॥
 अत्र गतप्रत्यागताभ्यां स एव श्लोकः ॥ ३६ ॥

निशितेति- ॥ हे अमरणा मरणरहिताः-देवा इत्यर्थः । निशि-
 तासिरतोऽतितीक्ष्णखङ्गरतः । अभीको भयशून्यश्च रुचा दीप्त्या
 न्येजते न कम्पते कोभीतो जनः रसिताशिनिशब्दायमानाशनशील-
 रक्तः पिशाचादि व्याप्ते जन्ये सङ्ख्ये चारुणा सुन्दरेण रमते न कथ-
 श्चिदित्यर्थः । अत्र सन्दर्भ समाप्तिपर्यन्तं या वर्णमाला गृहीता सैव
 समाप्तेः-आरभ्य प्रत्यागत्वा याव-दारम्भं समाप्यते-इति पूर्वम-
 र्द्धनैवमिति ॥ ३६ ॥

श्लोकान्तरं यथा-

बाहनाऽजनि मानासे साराजावनमामतः ।
 मत्तसारगराजेभे भारीहावजनध्वनि ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः श्लोको भवति यथा-

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ ३७ ॥

वाहनेति ॥ तत अनन्तरम् । वाहना-अनीका-अनमा प्रणति-
शून्यासती-अजनि जाता । साराजौ महत्सङ्ग्रामे मानासे शत्रुमा-
नक्षेपके मत्तसारगराजेभे-मत्ताः-मदेनोन्मदाः सारगाः सोत्कर्षगति-
शालिनो राजेभा राजहस्तिनो यस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते । भारीहा-
वज्जनध्वनि-भारिणः स्वामिनार्पितसमरभाराः । अतएव यथाचि-
तचंष्टावन्त स्तेषां जनानां ध्वनिः सिंहनादो यस्मिन्नितिक्रियाविशे-
षणमित्यनुलोमश्लोकार्थः ॥ ३७ ॥

अपरश्लोकार्थो यथा-

निध्वनेति ॥ निध्वनज्जवहारीभा-निध्वनन्तः स्वनन्तो जनेषु
वेगेन हरिण इभा गजा यत्र । ततमानवजारासा ततो विस्तीर्णो
मानवजारासः सैनिककृत आरावः कोलाहला यत्र । मानिजनाना-
महङ्कारिणां बीराणामाहवो द्वन्द्वयुद्धं यत्र । ईदृशी सेना । रागरसा-
त्परलक्ष्मीहरणरसेन तमो भेजे क्रोधमवापेति ॥ ३७ ॥

भाषान्तरगतं यथा-

इह रे बहला लासे बाला राहुमलीमसा ।
सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥
अत्र प्रातिलोम्येनापरः प्राकृतश्लोको भव० ॥ ३८ ॥

यथा-

तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा ।
सामली बहुरालावा सेलाला हव रेइह ॥

इहरे इति ॥ लासे नृत्ये बहला असंकुचिता राहुमलीमसा
श्यामा सालका भ्रूकर्णादिपरभागार्पकचूर्णकुन्तलवती रसलीला
रसाच्छङ्खाराल्लीला क्रीडा यस्याः सा तथा तुङ्गा-उच्चव्यवहारा
एवंविधा सा बाला कलारत हेचतुःषष्टिकलारत-अलालिलालिता
त्वयेतिशेषः । इति संस्कृत श्लोकार्थः ॥ ३८ ॥

अपर प्राकृतश्लोकार्थो यथा-

तरलेति ॥ कला गतिवाद्यनृत्यानां सङ्करसिद्धिता करणपटी-

यसी गातुं तरला त्वरिता सालाली नानावृक्षपंक्तिस्तदीयेन सर-
केण मधुना अलसा श्यामा मधुरालापा सेलो उत्तमानारी सह
इरया मदिरया वर्त्तते सेला । अला भूषयित्री । हव धवेति सः ।
धनम् । रे इहं राजते प्राकृतश्लोकार्थः । एवं भाषान्तराणामपिगत-
प्रत्यागती बोद्धव्ये ॥ १ सेलास्यादुत्तमा नारीति कोशे ॥

तदर्थानुगतं यथा—

विदिते दिविकेऽनीके तं यान्तं निजिताजिनि ।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥
अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥३९॥

विदित इति ॥ दिवि स्वर्गे विदिते प्रसिद्धे निजिताजिनि
निजिताः परेषां शत्रूणामाजयो युद्धानि येन तस्मिन् । अनीके समरे
प्राप्त गवि पंहाणरूपायां वाचि विगदं स्वान्तज्वररहितं के नाम
भटा योद्धारो न केऽपि सन्तीत्यर्थः । यान्तं गच्छतं तं यो योद्धा
भटस्सन् कथमपि नति नम्रतां न एति न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र
तदर्थक एव प्रतिलोमश्लोकः ।

स यथा—

नतिमेति न योद्धा यो रोद्धारो विगदं गवि ।
निजिताजिनि तं यान्तं केऽनीकेविदिते दिवि ॥३६॥

तुरङ्गपदं यथा—

बाला सुकालबाला सा कान्तिलालकलालिता ।
सस्वा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगर्दित ॥४०॥

अस्यन्यासमाह—

क्रमात्पादचतुष्केऽस्य पङ्क्तिशः परिलेखिते ।
तुरङ्गपदयातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥

यथा—

बाला ललिततीव्रस्वा सुकला रागतर्पिका ।

सुदन्तिका बद्धिता वा सा कालातललासका ॥

बालेत्यादि ॥ बाला षोडशवर्षदेशीया शोभनकृष्णकेशी कान्तिप्रदचूर्णकुन्तलशोभिता सस्वा आत्मसम्पद्युक्ता सुतवती पुत्र-
घती उत्कृष्टाभिमानात्मकशृङ्गारवती अभिलषितस्वविवाहादिप्रता-
कांक्षी अतस्तं भजस्वेति हृदये-इति शेषः । द्वितीयश्लोकार्थो यथा,
ललितो मनोज्ञस्तीव्रः प्रवीणः स्वः अत्मा यस्याः । रागेणप्रेम्णा
तर्पयति या सा । सुदन्तिका शोभनदन्तयुक्ता बद्धिता बद्धनशीला
वासा सम्पूर्णकृतसकलस्थाना काला मृषाव्याहार स्तेन सह वर्तते
या तले लासका नत्तका यस्याः सा तथाभूता अधःकृतसकलनर्त-
कलोकेत्यर्थः । एवम्भूता सा बाला प्रमदा त्वया उपभुङ्क्तेति वाक्या-
र्थः ॥४०॥

आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वता भ्रमणं यदि ॥

तयोरर्द्धभ्रमं यथा—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।

त्वराधिककसंनादे रमकत्वमकर्षति ॥४१॥

ससत्वेति ॥ ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यमजकं
सदराणां सभयानाममर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरयोत्साहेनाधिकं
कसन्तो विकसन्तो नादा यत्र तस्मिन् । रमयतीति रमकः । (रम
धातोर्बुञ्) तस्याकादेशस्तद्भावो रमकत्वं रणकर्मणापररञ्जक-
त्वमकर्षत्यपनुदति । वीराणां परंपरमुत्साहं रणकर्मणास्फोर-
यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सर्वतोभद्रम्—यथा—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।

काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥४२॥

॥ सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभद्राख्याश्चिन्नबन्धः ॥

देवेति ॥ देवानाकनयत्युद्दीपयति-उत्साहयतीति देवाकानी-
तस्मिन् देवाकानिनि । कन दीप्ताविति धातोरार्यन्ताणिनिः । कावाद्
ईषद्वादो वाक्कलहः । ईषदर्थे-इति कुशब्दस्यकादेशः । तद्वति का-
वाद् । “अर्श आदिभ्योऽचू ।” वाहिका पर्यायेण रणभारोद्धहनम् ।
वहेः पर्यायेण धात्वर्थनिर्देशे एबुल्लवक्तव्यः । वाहिकया क्रमप्राप्तरण-
क्रियया सुष्ठुशोभनं यथा तथास्वकान्परानाजिहीतेऽभियुक्तं योज-
यतीति यावत् । वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन् । योद्धृधर्मो युद्ध उप-
चर्यन्त । ओहाङ् गताविति धातोर्विचप्रत्ययः । सोमपाशब्दवत्प्राक्-
याज्ञेया । वा शब्दश्चार्थे । कं मदोदकमाकिरन्तीति काकारा मदस्त्रा-
विणः । किरतेराङ्पूर्वकात्कर्मरायण् । एवंविधा इभभरा गजघटा
यत्र तस्मिन् काकारेभभरे । काका इव काका गत्या इतिलक्षणया
तेषामामन्त्रणम् । निस्वा निरुत्साहा भव्याः सोत्साहस्तानुभवान्
व्ययन्ति सवृण्वन्तीति निस्वभव्यव्याः व्यञ्जू-संवरणे “आतोऽनुपस-
र्गेकः । तैर्वभस्ति भासते इति निस्वभव्यव्यभस्वास्तस्मिन् (अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति क्विप्) ॥

यथाह दण्डी-

तद्विदं सर्वतो भद्रं भ्रमणं यदि सर्वत इति-उद्धारस्तु चतु-
ष्कोष्टे चतुरङ्गबन्धक्रमेणायपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं विलिख्यान-
न्तरपङ्क्तिचतुष्टयेऽय्यधः क्रमणपादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु
पङ्क्तिषु पथमः प्रादः सर्वतो वाच्यते द्वितीयादिषु द्वितीय इ-
त्यादि ॥ ४२ ॥

बन्धचक्रेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा-

जय देव नरेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।

जगदधनचन्द्राभालङ्तिदन्त विभायते ॥४३॥

अस्य न्यासमाह-

इह शिखरसन्धिमालां विभृयादर्द्धं समाश्रितैर्बर्णैः ।

द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥

जय-इति । नता इन्द्र दयो यस्मै स तथा जगतामेधनवर्धन-
चन्द्राभा । लङ्घिनी चन्द्रकान्तिविजयिनी दन्तप्रभाणामायति यस्य
स तथा ॥ इहेति ॥ शिखरमालां सन्धिमालां च पूर्वार्द्धवर्णैः क्रमेण
विभृत्यात्पूरयेत् । नेमिविधौ चापरमुत्तरार्द्धं भ्रमयेत् । द्वे शृङ्गाटक-
मिथो वैपरीत्येन यत्र शिखरं द्विशृङ्गाटकम् ॥ ४३ ॥

द्विशृङ्गाटकबन्धो यथा-

करासञ्जवशे शंखगौरवस्य कलारसम् ।

सन्धाय बलयांशंकामगौरीं मे वनात्मक ॥ ४४ ॥

अस्य न्यासमाह-

शृङ्गादग्रन्धिं पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।

द्विशृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्नेमिः शेषाक्षरैर्भवेत् ॥

॥ अत्राङ्को राजशेखरस्यं ॥

करेति ॥ करैः किरणैः आसञ्जयतीति करासञ्जस्तात्सम्बुद्धौ ।
खे व्योम्नि गौरवं गुरुत्वं यस्य स तथा वनात्मक जलस्वरूपचन्द्रक-
लासुरसमनुरागं सन्धाय कृत्वा । अन्तः स्वच्छतया दृश्यनभो भा-
गनेमि मद्बलयाकारोल्लेखिनीं मे मम-अगौरीं श्यामां शङ्कामपनय ।
स्य इति क्रियापदम् । पूर्णोभवेदिति यावत् । वशेशम् आयत्तशङ्कर
मिति क्रियाविशेषणम् । न्यासमाह-शृङ्गादिति । शेषाक्षरैरिति ।
आघातककारादारभ्य यावत्समाप्ति शेषाण्ये-अक्षरणि तैर्नेमिरिति
न्यासः । अत्र ग्रन्थिवर्णैर्व राजशेखरस्य इति नामाङ्कवर्णावली
लभ्यते ॥ ४४ ॥

विविडितबन्धो यथा-

सा सती जयतादत्र सरन्ती यमितात्रसा ।

सारं परं सच जयी शमिताऽस्यन्दनेनसा ॥ ४५ ॥

अस्य न्यासमाह-

शिखरादन्यतमाद् वै प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यर्द्धम् ।

नेमौ तदितरमर्द्धं विविडितचक्राभिधे बन्धे ॥

सेति ॥ सा प्रसिद्धानुभावा सती गौरी सरन्ती निर्गलप्रसरा
न प्रस्यति-इति-अत्रसा अस्यन्दनेन स्थिरेण-एनसा कलमषेण श-
मिता रहितेत्यर्थः । अत्र जगति परं सारं यं भगवन्तामिता सङ्गता
सच जयी महेश्वरो जयतादिति ॥ विविडितबन्धस्तु पञ्चशृङ्गच-
क्रम् । तद्देवतास्त्राये दर्शितम् ।

कर्पूरकुन्तगौरीं तनुमतनुकार्मुकभ्रुकाम् ।

वरदानमुन्दरकरां विविडितचक्रस्थितां बन्धे ॥ ४५ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा-

नमस्ते जंगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।

समस्तेऽजसतां नात्र मुदामवनलक्षय ॥ ४६ ॥

अस्य न्यासमाह-

चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विवह ।

आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ॥

नमस्त इति ॥ जगताञ्जाम रूपप्रपञ्चस्य गात्रभूतदानवकुल-
क्षयेण स ह तमुदां हर्षाणां रक्षक भज विष्णोऽत्र जगति सतां सञ्ज-
नानां मध्ये न कोऽपि ते तब समस्तता लक्षय दृकपातेन अनुगृहाण
मामिति शेषः न्यासश्लोकस्य स्पष्टार्थो बोध्यः ॥ ४६ ॥

व्योमबन्धो यथा—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क
ननगामिकरं दिविसारमनारमणं जरतां न ।
तमसां बलहानि विलासवशेन वरं जनकान्त
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥
अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत ।
यत्राद्यन्तैर्दृष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ इति न्यासः ॥ ४७ ॥

कमलेति ॥ कमलावलिहारिविकासविशेषवहं कमलानाम्प-
द्मानामवलिषु पद्मखण्डेषु पंक्तिषु-इतियावत्-हारी मनोज्ञो यो
विकाशविशेषः कान्त्यातिशयस्तस्य वहं वोढारं जनकाङ्क जनैर्लोकै-
स्तुल्यं तदीयङ्कं शिरस्तत्राङ्गचिह्नभूतं ननगामिकरं किन्तु विसृत्वर-
किरणमेव दिवि वैमानिकपथे सारभूतं जरतां वृद्धानामनारमणं न
किन्तु प्रातिकरमेव तमसां बलहानौ यो विलासवशः सन्ततो
व्यापारस्तेन वरमुत्कृष्टं जनकान्त लोकहृदयङ्गमं जगतामनादि न
किन्तु आदिमेव एवंविधं भगवन्तं सवितारं सूर्यमहन्नं नमामि
किन्तु नमाम्येव ॥ न्यासमाह । अष्टादशेति । आद्यन्तैर्दृष्टामिति ।
पदाद्यन्तवर्णयोरैक्यादिति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

मुरजबन्धो यथा—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।
तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥ ४८ ॥

अस्य न्यासमाह—

अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते ।
श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु मुरजत्रयी ॥

सेति ॥ अनारता अविच्छिन्नप्रहरणव्यापारा आसीत् । मत्त-
धीरनागमिति क्रियाविशेषणम् । रसेन वीररसेनेत्यर्थः । तारनाद-

जना महाप्राणशब्दजना । अत्र न्यासमाह । अत्र पादेति । अत्र
पुटचतुष्ककल्पनया मुरजत्रयोन्मेषः ॥४८॥

एकाक्षरमुरजबन्धो यथा—

सुराननत्वां न न हाननष्टये पुनस्तुवेऽनर्घघनप्लवाननम् ।
मनस्यनूनप्रधनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥४९॥

अस्य न्यासमाह—

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।

त्रिमृदंगकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥

सुराननेति ॥ हे सुरानन । सुराणाममराणामाननम्मुखं त-
त्सम्बुद्धौ (अर्थात्) हे अग्ने-इत्यर्थः । हाननष्टये हानिनाशाय न न
स्तुवे किन्तु स्तौम्येव । पुनरिति देवतान्तरव्यावृत्तौ स्तुत्यावृत्तौ
वा । अनर्घे धनौघप्राणने यस्मात् । अन प्राणने-इत्यनुसारात् ।
प्रणतानां मनसि यदूनमनादिभवपरम्परानुपाति प्रधनं व्यसनं
तस्य धूननं प्रतिक्षेपकं सकाननेषु ब्रनगहनेषु स्थानेषु नदीनस्य
पयोराशेरिव नर्दनं कोलाहलो यस्येति । न्यासमाह श्लोकस्य एत-
स्येति । प्रथमपादस्थादक्षरादारभ्य चतुर्थपादस्थमक्षरं यावदे-
कजाती याक्षरचतुष्कावलीं गृहीत्वा परावृत्त्य तज्जातीयानामेव
चतुष्टयी गृह्यते । तेनैक मुरजोन्मुद्रणामपरत्रापि अनेनैव प्रकारे-
णात्रोदाहरणे-एकाक्षरमुरजत्रयी भवतीतिन्यासार्थः ॥ ४९ ॥

मुरजप्रस्तारो यथा—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंसिता ।

मारधामा रमाधीत बलयामास सागरम् ॥५०॥

अस्य न्यासमाह—

क्रमेणैवास्य पादेषु प्रसृतेषु चतुर्ष्वपि ।

तुर्ग्यान् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥

तथाहि-

वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमासिका ।

सा लतामालया माप ताराभातिरसागता ॥

तालसारेति ॥ तालसारप्रभा तालस्य तालवृक्षस्य यत्सारं
स्त्राद्यभागस्तत्प्रभेव प्रभा यस्याः । राका पूर्णिमा । तारकापतिदंसिता
तारकाणाङ् ग्रहाणां पतिश्चन्द्रस्तेन दसिता कवलिता । मारस्य
कामदेवस्य धाम स्थानं यत्र । रमया लक्ष्म्याऽधीताऽभ्यस्ता सल-
क्ष्मीकेत्यर्थः । वलयामास चालितवनी बलवन्तं वा चकार । विन्म-
तोर्लुगित्यनुशासनात् ॥

वरकारेति ॥ वरकारप्रदं वरस्य-ईप्सितस्य वस्तुनः कारः
करणं तत्प्रदं । धीरं गम्भीरं । तारधामा तारं दीप्तं धाम कान्ति
र्यस्याः सा । असमासिका-असमा अनन्यसाधरणी आसिका
स्थिति र्यस्याः सा नायिका लतामालया सङ्केतलतामण्डपेन अमौ-
सार्द्धमापप्राप्तवती । तारा रोहिणीप्रभृतिस्तदात्मा । तारैर्निर्मलमौ-
क्तिकैर्वा भाति या सा । अतिरसागता-अतिशयतेन रसेन पूर्णा
उपगता सङ्गता । प्रकृतोदाहरणेऽष्टाक्षरप्रस्तावान्तः पाती यः
प्रकारस्तदन्तः पाती मुरजाक्षरैर्लभ्यते ॥ क्रमेणैवेति । तुय्याञ्च
पादप्रथमाक्षराद् उपक्रमे येन येन मार्गेण मुरजाकृतिर्लभ्यते । तेना-
यमपरश्लोकोभवति ॥ उर्ध्वलिखितवरकारप्रदमिति निस्सरतीति
यावत् ॥ ५० ॥

उदाहरणमात्रञ्चेतत् । तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिका-
दयोऽन्येऽपि चित्रप्रकारा भवन्ति ॥

गतिरुच्चाबचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः ॥

तेषु पादे गोमूत्रिका यथा-

काञ्चङ्गन् पुलोमतनया स्तनताडितापि ।

वक्षः स्थलोच्छ्रितरयाश्चनपीडितानि ॥

पायादपायभयतो नमुचिप्रहारी ।

मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी ॥ ५१ ॥

॥ सेयमयुग्मतः पादगोमूत्रिका ॥

ननु यावदुदहृतमेव किं गत्यादिचित्रं तथा सति किं गोमू-
त्रिकादीनां पृथग्भागविभागव्याहतः स्यादित्यत आह । उदाहरण-
मात्रं चैतादिति । गतिः पठति सञ्चारो वर्णानामुच्चावचं वा ऊर्ध्वा-
धःपर्यायेण प्रवृत्ता । काश्चाञ्छिति ॥ मायां संसारबन्धनमपास्य
दुःखभयात्पायादिति सम्बन्धः । न्यासो यथा । अयुग्मतः प्रथमा-
तृतीयाश्च उपक्रम्य द्वितीयचतुर्थपादसन्दशेन गोमूत्रिकया प्रथम
द्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च परस्परमुन्मेषणमितीयमयुक्पादगो-
मूत्रिका ॥ ५१ ॥

युग्मतो यथा—

देवः शशाङ्कशकलाभरणः पिनाकी ।

देयः शमैकविकलेभरणः सनागः ॥

चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां ।

चित्तं महासुरजनानतभङ्गधन्वा ॥ ५२ ॥

देव इति ॥ महासुरजनेन ब्रह्मादिना चित्ते स्वान्ते शशाङ्कश-
कलाभरणः—चन्द्रखण्डभूषणः । शमैकविकलेभरणः शमेनैकेन विक-
लीकृत इभरणो गजासुरयुद्धं येन सः । महासुरजनानतभङ्गधन्वा
सनागो देवः (पतादशः) पिनाकी महादेवः शुभं कल्मषरहितं
चित्ते चित्तं निधत्तामविशेषेण संसारिणामेव । अत्र पूर्ववत्समपाद-
मुपक्रम्य विषमपादसन्दशेन समाप्तिरिति निशेषस्तेनेयं युक्पाद-
गोमूत्रिका ॥ ५२ ॥

अर्द्धलोकगोमूत्रिका यथा—

चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमस्कन्दिलौचक्रवालो ।

देवो देयादुदारं शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा ॥
 क्रीडाधूतेशभामा द्युसदनतनिमच्छेदनी च भ्रुवानो
 देहे देवी दुरीरं दममरतनतानन्दिनोमान्यधामा ॥५३॥

चूडोत ॥ इन्दोर्भागः खण्डं शंकल्याणम् अमरजनता देवस-
 मूहो नास्ति अन्यद्धाम स्थानं यस्य सोऽनन्यधामा स्वात्माराम
 इत्यर्थः । न परं देवो देवी च । भ्रुवा भ्रूक्षेपेण दुरीदरं दुरपनयं
 नोऽस्माकं देहं दमं देयादिति सम्बन्धः ॥ धूते शुभामाप्रणयेन अप-
 हृतपरमेश्वरप्रणयरांषा । भाम क्रोधे-इति धात्वनुकूलात् । द्युसदना
 देवाः । अरतमविश्रान्तं नन्दिना नता उमा गौरी अपूर्वं धाम तेजा
 यस्याः ॥५३॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा-

पायाद्रश्मिन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
 देव्या रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः स्त्यानसंविन्निधानम् ।
 कान्दर्पक्षोददक्षः सरससुरवधूः मण्डलीगीतिगर्वो
 दैत्याधीशांधकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥५४॥

पायादिति ॥ चन्द्रधारी मूर्ध्नि-इति शेषः । सकलसुरशिरो
 लीढपादारविन्दो निखिलदेवताशिरोव्याप्तचरणारविन्दः । देव्या
 गौर्या अङ्गीकृतार्द्धभागः । पुरदनुजदव पुराण्यदानवस्य दवो दवा-
 ग्निः । स्त्यानसंविन्निधानम्-स्त्यानायाः घनाया संविन्दो निदानम् ।
 अजहल्लिङ्गत्वात्तु सक्तत्वम् । कान्दर्पक्षोददक्षः कामदेवपेषणसमर्थः ।
 सरससुरवधूमण्डलीगीतिगर्वः सशृङ्गारदेववधूटीसमूहगीतपराक्रमः ।
 दैत्याधीशेन अन्धकेन अनतचरणनखः-नम्रचरणनखः । भव्यभा-
 व्यः-भव्यानामुत्तमानां भाव्योध्येयः (एतादृशः) शं कल्याणं करे
 हस्ते यस्य सः । वो युस्मान् पायाद्रक्ष्यादिति ॥५४॥

द्वितीयो यथा-

देयान्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रुद्धकन्दारविन्दो

देहे रुग्भगङ्गागः सुरमनुजदमस्त्यागसम्पन्निधानम् ।
मन्दं दिक् क्षोभदश्रीः सदसदरबधूखण्डनागीरगम्यो
दैत्ये धीबन्धहानावततरयनयः शम्परां दिव्यसेव्यः ॥५५॥

देयान्निति ॥ रुढकन्दानि अरविन्दानियस्मात् प्रणतानां रुग्-
नुरागो यस्य सः । सुराणामनुजानां च दमग्लूस्तान् दमतीति वा ।
त्यागसम्पदो निधानमाश्रयो दिशां क्षोभदायिका श्री र्यस्य । सदे-
उपवनं सदरा सभया या बधूः-तदीयानां खण्डनगिरां निर्भर्त्सन-
बचसामविषयः । अदैत्येहनिदैत्ये धीबन्धहानाय संसारबन्धवि-
च्छिन्नये विस्तीर्णरयो नयो यस्य शं सुखं पिपत्तिं पूरयतीति शम्प-
रा दिव्यः सेव्यश्चेति (एवं विधः) चण्डधामा रविर्नोऽस्माकं
देहे भद्रं कल्याणं दयादित्यर्थः ॥५५॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा—
विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शंकरबल्लभञ्च ॥५६॥

विपरीतश्लोको यथा—

चलल्लतालब्धशमं सुभासं संसारहारं बहुविप्रमान्यं ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सर्वर्णगर्भं नवकम्बुनाट्यम् ५७

विनायकमिति ॥ मन्दचरं मदालसगमनं कथासुभक्तदेवानां
वार्त्तासु महाशयतया स्मेराननम् । विघ्नपरस्पराहरिणाञ्च सारमु-
त्कृष्टम् । चलन्तीनां लतानामारब्ध सन्त्वनं येन बहुविप्रमान्यं द्विज-
राजशेखरत्वात् । समानवर्णमध्यगं नवेन कम्बुनाट्यमुपचितम् ।
आद्यश्लोकस्याधस्ताद्विपरीतो द्वितीयश्लोकोलेख्यः ततः क्रमगोमू-
त्रिकाया परस्परोल्लेखः ॥५७॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा—
नमत चन्द्रकलामयमण्डं नगसुताभूजसंगतकन्धरम् ।
हरमभाग्यरदं स्तवसादरं शमितरावणशासनविक्रमम् ५८

द्वितीयश्लोका यथा—

कामदं चण्डकम्रं भदामर्दिनं नागदन्ताज्यजय्यं गदाकर्बुरं ।
धीरशोभाभरव्यस्तकंसासुरं नौमिनारायणस्यासमं विभ्रमं ५६

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा—

स्कन्दो रुन्दर्द्धिमिष्टां वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे
सस्यन्दोऽमन्दसज्जो भवभयकलने संगरे केलिकारी ।
सन्दोहोल्लाघलासी जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवौजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाङ्गम्बरेण ॥६०॥

प्राकृतश्लोको यथा—

चन्दो कन्दप्यमित्तं विहरणसहलो हारितारापबन्धो
सच्छन्दो बन्दणिज्जो कुवलयदलनो संकरे मेलिकारी ॥
कन्दोद्वोल्लासलासी ज अइ सिवसिहामण्डलीभू अखण्डो
देत्ता जोण्हा जलोहे विहि अणि अरई विब्भमाणं वलेण ६१

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा ।
देहं रहन्ती सरसा सुरामागेहं चरन्ती सहसा भिरामा ॥६२॥

अर्द्धगोमूत्रिका प्रस्तारो यथा—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने ॥६२॥

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति—

नतदिव्यासदाराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवरिपूराय सुताररयभाविने ॥

अभाग्यस्य रदं विलेखकं नाशकमिति यावत् । कामदं
वाञ्छितप्रदं चण्डमुग्रं कम्पं कमनीयञ्च परेषां दर्पमर्दनशीलं नागस्य

कालियाख्यस्य दष्ट्राभिः कुवलयया पीडाख्यस्य हस्तिनो वा विषा-
णाभ्यां या अजिः सङ्ग्राम स्तत्र अजयं जेनुमशक्यम् । गदया
नानारत्नचितया कर्बुरं चित्र मिति यावत् । स्फन्दः कार्तिकेयः ।
रुन्दां विपुलां दारिते शत्रुसमूहे सस्यन्दः स्फुटदूषामन्दः स्वास्थ-
चित्तः + भवभयस्य संसारत्रासस्य कलने क्षेपणं-इह जने मृत्युलोके
सन्दाहेन य उल्लाघः सामर्थ्यं । निरोगत्वात्तेन लसनं शीलः बलिनां
हन्ता । चण्डताया स्तैद्यस्य भूराश्रयोऽखर्बः सवेषामुपरिवर्त्त-
मानः देवौजसां राज्ञां खण्डयित्री रंदाचेष्टा यत्र तादृशे महिम्नि
निरतो विहरणे सञ्चरणे सफलः । उद्भूतः शुभाशुभसूचकत्वात् ।
मेलिकारी सङ्गमकरी चूडामणित्वात् । ऐक्यकारी वा तन्मूर्त्तित्वात् ।
कन्दाद कुमदमिहाभिमतं ताद्विकाशेन चलनशीलो ज्योत्स्ना जलौ-
घान् ददत् । विभ्रमाणं बलेन विहिता जिन-आत्मनि रतिर्येन स
तथा । बिलासा बलिषु हारी विकाशो यस्याः लोला चला अमला
निर्मला भावानेकविधान या सहते सा भावसहा । हावः क्रीडा-
विशेषोः दिवसान् पूरयतीति दिवसपूरा तस्मै सुष्टु तामरसेषु
भासनशीलायाः । नता भव्या यस्मै-अरीन्दारयतीति-अरिदारः
ततः कर्मधारयः । नतानां भत्यानामरिदारेति वा । नता भव्या
अरिदारा अस्मिन्निति वा सुष्टु सारो लयस्तत्र लपनं तं भावयती
यस्तस्मै । नता दिव्या देवा यस्मै । असद्विद्यमानमरि चक्रं यस्य ।
ततः कर्मधारयः । शोभनानां साम्नां लसनेन भासनशीलाया
भानि नक्षत्राण्यावरितुं शीलं यस्यैति भवरि-आकाशं पूरयति व्या-
प्रोति एवम्भूताय । सुष्वतार उच्छ्रितो यो रयो वेगो गमनं तेन
भाषिने ॥ ५६।५७।५८।५९।६०।६१ ॥ इति ॥

॥ समाप्तोऽयं चित्रभागः ॥

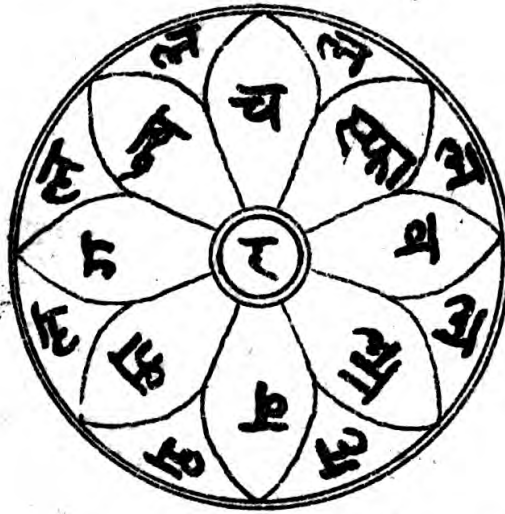
नेत्राश्वाङ्गशशङ्कविक्रमयुते शुके सिते दिक्षिथौ ।
गौरीजान्यनुकम्पया शुभदिने भौमे शुभर्क्षे मया ॥
बालानां हितचिन्तके प्रतिदिनं यन्त्रालये काशिके ।
टीकेयं हि प्रकाशिता मतिमतां हर्षाय विश्वम्भरे ! ॥ १ ॥

ॐ शुम्भूयात् ॐ

पञ्चाक्षरदलकमलबन्धः २१

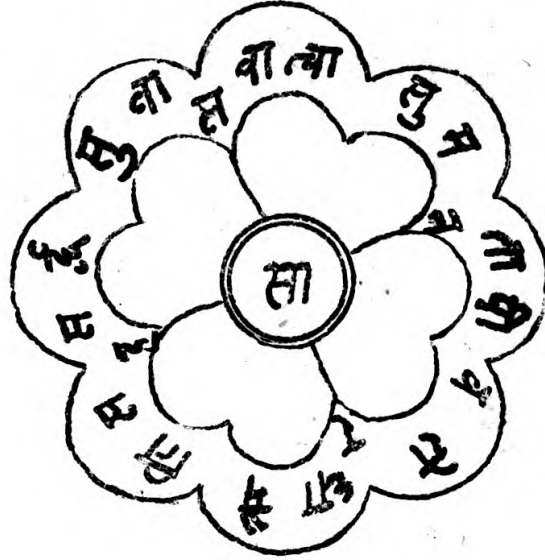
द्वितीयाक्षरपत्र बन्धः । २८

तृतीयाक्षरपत्र बन्धः । २९

चतुष्पत्र कमल बन्धः । ३०

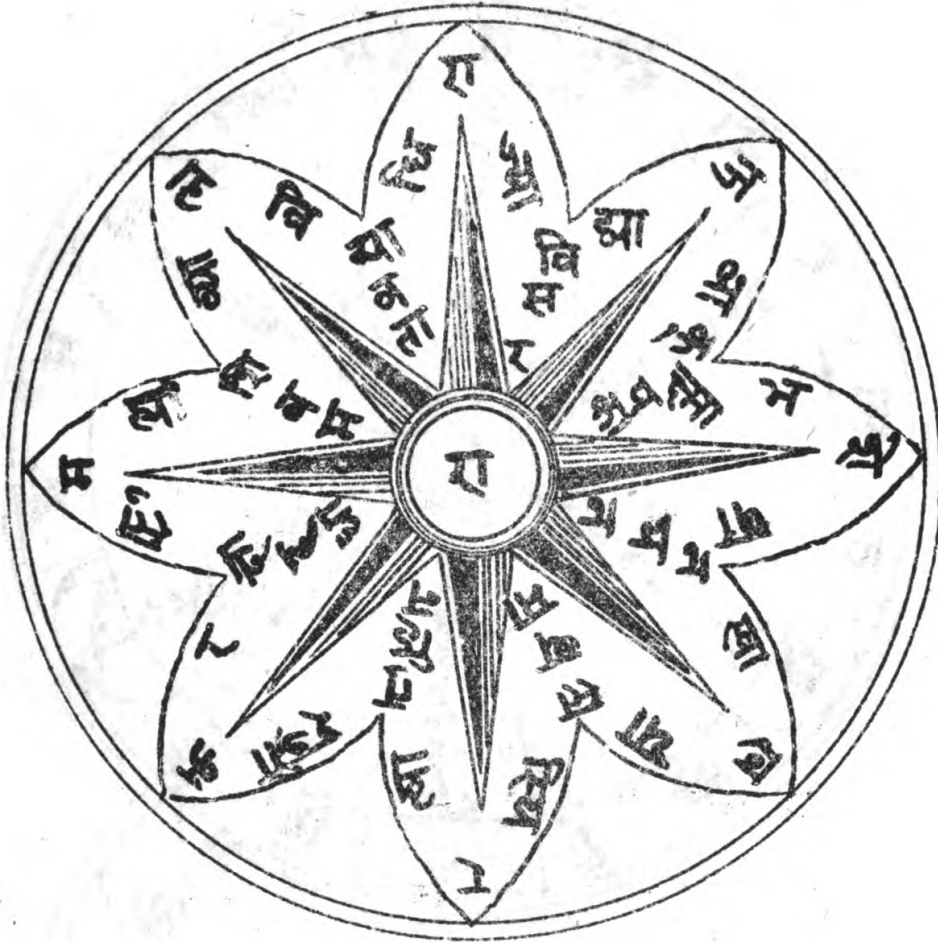

षोडशपत्र कमल बन्धः । ३१

३

अष्ट इल कमल बन्धः । ३२

५

द्वितीयं षडङ्ग चक्र वन्द्यः । ३४

६

तुरङ्ग पद बन्धः ।

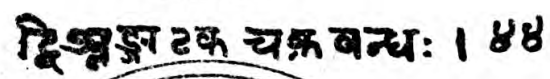
वा १	ला ३०	सु ८	का २०	ल ३	वा २४	ला ११	सा २६
का १६	मि १०	ला २	ल २८	क १०	ला २७	लि ४	ता २३
स ३१	खा ८	सु १७	त १४	व २१	ती ६	सा २५	रा १२
द १८	पि १५	का ३२	व ७	त २८	ग १३	दि २३	त ५

अर्धभ्रमकः ४१

स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्वं
स	द	रा	म	र्ष	ना	ग्री	नि
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्वं	म	क	र्ष	ति

सर्वतो भद्रचक्रबन्धः । ४२

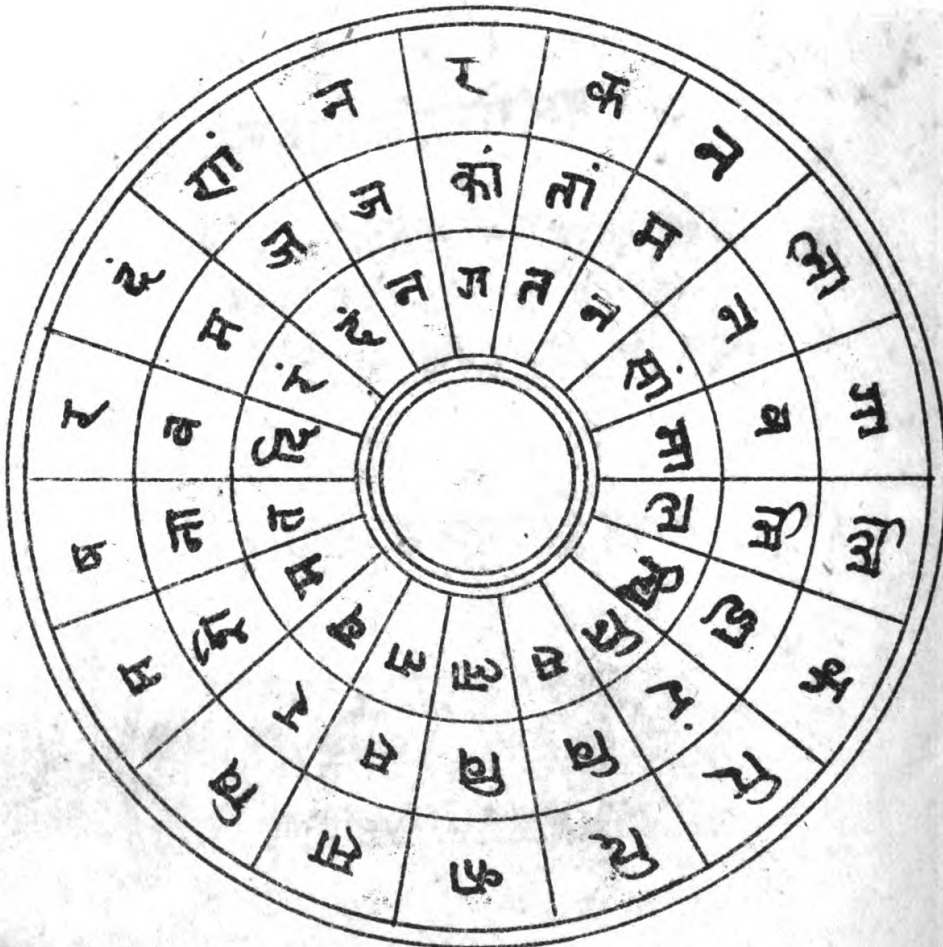
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे

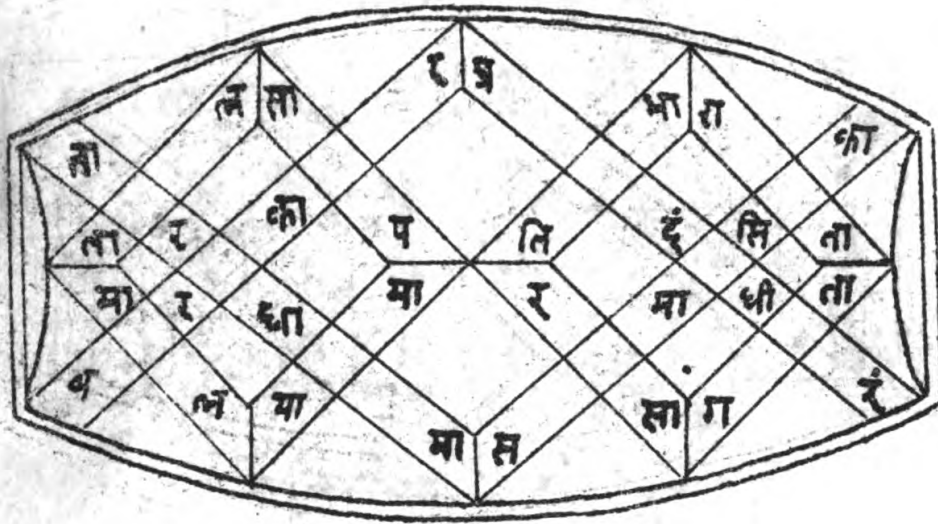
शर यन्त्र बन्धः । ४६

न	म	स्ति	ज	ग	तां	गा	त्र
स	दा	न	व	कु	ल	स	य
स	म	स्ति	ज	स	तां	ना	ल
मु	दा	म	व	न	ल	ह	य

धोम बन्धः । ४७

१०
मुख्यप्रस्तावः ५०

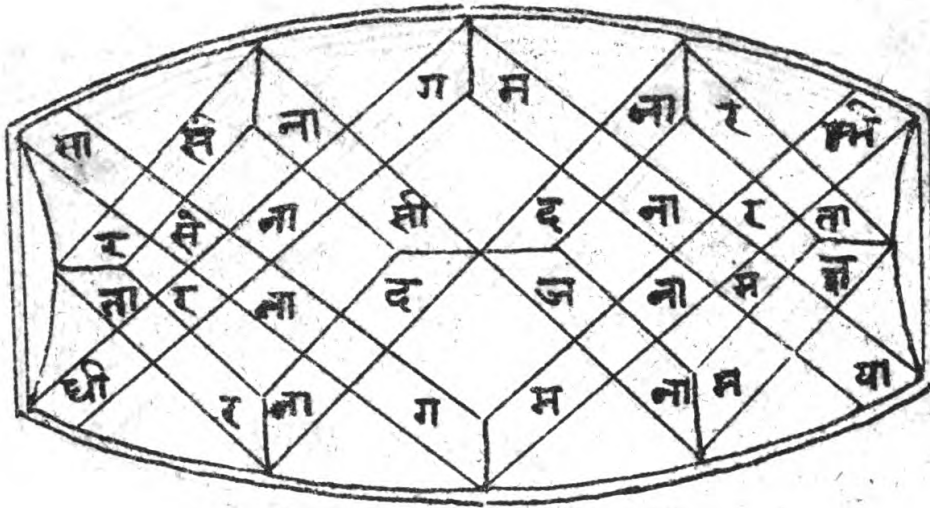
पादगोमूत्रिका बन्धः

को नु म न स्त पी ता
ह लो त था न डि नि
व स्थ डि र च पी ता

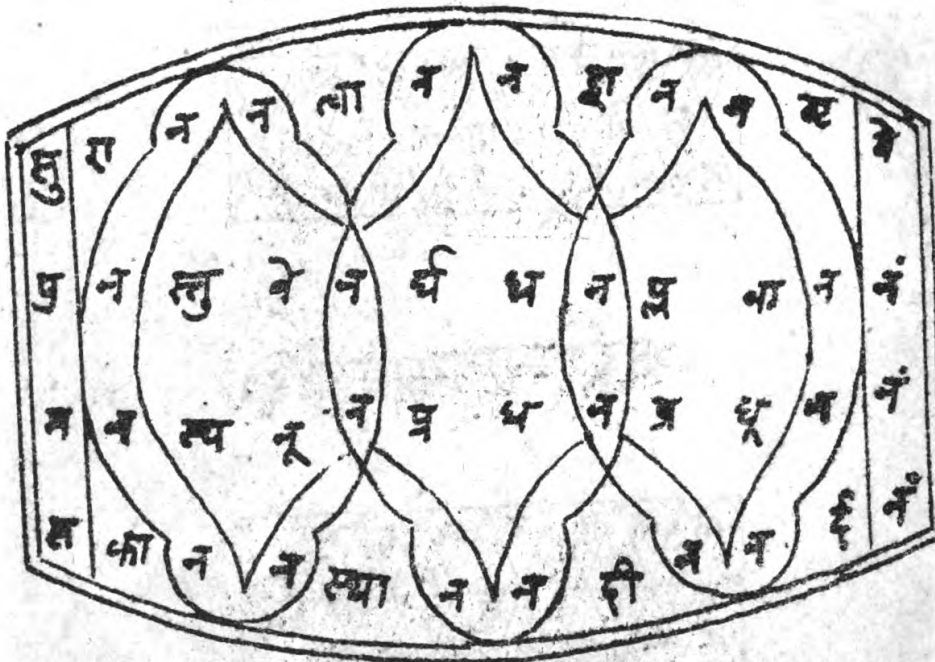
अर्द्धगोमूत्रिकावन्धः ६२

मो	व	पू	य	ता	र	म	
दि	स	ह		म	स	दि	म
म	दि		सु	र	य	वि	म
न	या	य	य	सा	ल	भा	

६
मुरमनन्धः ४८

एकाक्षरमुरमनन्धः ४९

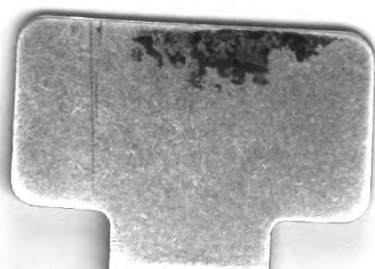

PRINTED BY KALADHAN CHATTERJI AT THE
"Bal-Hitoishi" Press, Benares City.

